

манастир маліцца богу і прасіць яго паслаць супакой і ўцеху, а, магчыма, і новую радасць кахання.

У сіроцкіх песнях маладзіца не толькі пабуджае сваіх бацькоў і просіць іх даць параду, але і шле пракляцце зімовым вятрам, каб неслі з двара "траўку-мураўку зялёну... кветкі па полю", "пакрышылі яловыя дошкі на крошкі і паднялі мамку і татку на ножкі". Гэтае магічнае закліццё набывае ў песні важнае эмацыянальна-мастацкае значэнне.

У сіроцкіх песнях і песнях удавы часта выкарыстоўваюцца амаль аднолькавыя выказванні аб намеры адшукаць родзічаў жывымі. Толькі парознаму вар'іруюцца месцы пошукаў: каля лесу, поля, даліны, Дону, Дунаю, каля берага ракі, возера, зялёнай дубравы. Па інтуіцыі песенныя персанажы лёгка знаходзяць месцы гібелі або захавання праху сваіх блізкіх людзей, якія загінулі выпадкова або на вайне. У вар'іруемых песенных тэкстах пра пошукі трагедыяных месцаў гібелі родзічаў у гэтых тэматычных групах песень своеасабліва пераасэнсоўваюцца словы *даліна* і *доля*. У адным выпадку *даліна* — рэальнае месца гібелі мужа, у другім — *доля* азначае магілу маці, якую знайшла сірата. Такія песні бытуюць у Ельскім раёне Гомельскай вобласці. У адной песні ўдава *Кругом Дона абышла, // Мілага не знайшла (жывога). // Толькі знайшла даліну // І мілага магілу*; у другой песні сірата *Кругом поля абышла, // Ох, жураўліка не знайшла. // Толькі знайшла долечку, // Ох, свае ж мамкі магілачку. Даліна і доля* тут выступаюць як сінонімы слова *магіла*.

Назіраючы за ідэйна-мастацкімі асаблівасцямі песень удоў і сірот, мы заўважаем падабенства ў разважаннях пра ўзаемаадносіны братоў і сяцёр. У сіроцых песнях заўважаецца пэўная іх адчужанасць, аддаленасць. У асобных выпадках браты наведваюць сяцёр, спачуваюць ім, хочуць дапамагчы.

Падагульняючы сказанае, заўважым, што матывы і сюжэты ў асноўных пяці тэматычных групах сямейна-бытавых песень раскрываюць сутнасць задумы твораў, а вобразы як саміх песенных персанажаў, так і сімвалічныя даюць мажлівасць глыбей пранікнуць у сутнасць іх мастацкай палітры.

Г.М. БУТЫРЧЫК

АРХЕТЫП У ЛІТАРАТУРНЫМ ТВОРЫ

Архетып — паняцце, якое аформілася ў аналітычнай псіхалогіі К.Г.Юнга, што спрыяла адраджэнню міфалагічнай школы літаратуразнаўства на пачатку XX ст. і стала падмуркам псіхааналітычнага (юнгіянскага) падыходу да літаратуры.

К.Г.Юнг вызначаў архетыпы як першавобразы і найбольш грунтоўнае тлумачэнне даў ім у сваёй працы "Аб адносінах аналітычнай псіхалогіі да паэтыка-мастацкай творчасці": "Правобраз (архетып) ёсць фігура — дэман, чалавека ці падзеі, — што паўтараецца на працягу гісторыі ўсюды, дзе свабодна дзейнічае фантазія... Усярэднана адлюстроўваючы мільёны індывідуальных перажыванняў, архетыпы даюць такім шляхам адзіны вобраз псіхічнага жыцця, расчлянёны і спраецываваны на розныя лікі міфалагічнага пандэмоніуму... У кожным з гэтых вобразаў крысталізуецца часцінка чалавечай псіхікі і чалавечага лёсу, часцінка пакут і насалоды — перажыванняў, што незлічона паўтараюцца ў бясконцым шэрагу продкаў... і што заўжды прымалі аднолькавы ход"¹.

Разгледзім, што значыць архетып для літаратуразнаўчай навукі. Архетыпічныя вобразы, якія паўстаюць з калектыўнага бессвядомага, з'яўляюцца містэрычнымі і невызначальнымі. Гэта не канкрэтныя паняцці ці ўяўленні, а хутчэй своеасаблівыя "энергетычныя цэнтры", "магнетычныя палі", якія не толькі ўплываюць, але часам культывіруюць індывідуальныя думкі, пачуцці, паводзінныя ўзоры. Адзін з буйнейшых даследчыкаў архетыпаў Э.Эдэнгер пісаў: "Архетып для псіхікі — тое самае, што інстынкт для цела... Паводле падабенства ў біялагічных паводзінах мы робім выснову пра інстынкты. Так, назіраючы за псіхалагічнымі феноменамі, можна

зробіть заключення про архетипи. Значить, психіка суадносіцца з архетипами таким самым чынам, як паводзіны — з інстынктамі”². Схематычна гэта можна ўявіць так:

$$\frac{\text{паводзіны}}{\text{інстынкты}} = \frac{\text{псіхіка}}{\text{архетыпы}}$$

Мастацкі тып ствараецца дэміургам, творцам (незалежна ад таго асобны гэта пісьменнік ці цэлы народ). Архетип — спрадвечнае, першаснае, пачатковае — тое, што закладзена ў свядомасці чалавека, нацыі. Архетип існуе незалежна ад волі індывідуума і не можа быць створаны (але яго можна рэканструюваць).

“Архе” паводле розных крыніц азначае: пачатак, прычына, першакрыніца, першааснова. Слова таксама мае іншае значэнне — пазіцыя лідэра, вярхоўнае правіла, урад. “Тып” інтэрпрэтуецца як павеў, ці тое, што атрымліваецца пры павевах; адбітак манеты, вобраз, копія, прататып, мадэль, парадак, норма, першасная акрэсленая форма.

Архетип — базавая мадэль, узор, абстрактная ідэя, якая змяшчае ў сабе найбольш тыповыя і істотныя характарыстыкі, уласцівыя пэўнаму класу прадметаў. Твор мастацтва будзецца па пэўнай мадэлі. Адночы прасякнёўшы ў свядомае, энергетычная сіла архетыпа бярэцца на ўзбраенне аўтарам. Ён выкарыстоўвае здабыткі падсвядомай сферы, каб стварыць вобраз, акрэсліць сюжэтную лінію і структуру твора. Для пісьменніка архетыповая архітэктара можа разглядацца як унутраны свет, які аморфна існуе ў калектыўным бессвядомым, пакуль не аформіцца ў вобраз. У гэтым рэчышчы архетыпы моцна звязаны з жыццём вымярэннем і формай. Яны могуць разглядацца як узор ці спосаб псіхалагічнага функцыянавання, які азначае разгляд вобраза ў працэсе ягонага стварэння. Маючы гэта на ўвазе, можна гаварыць пра тое, што архетыпічныя канструкцыі выкарыстоўваюцца ў сакральных і адвечных творах з даўніх часоў, адлюстроўваюць унутраныя перажыванні, спадзяванні, эмоцыі, думкі, крэда і рэлігійныя канцэпцыі.

Найбольш істотныя моманты чалавечага існавання можна разглядаць як архетыпы: нараджэнне, выхаванне, каханне, асабістае і грамадскае (племяннае) жыццё, не кажучы ўжо пра ўзаемаадносіны бацькоў і дзяцей і супроцьстаянне братоў. Так, ужо згаданы Э.Эдэнгер, спасылаючыся на работу К.Г.Юнга “Псіхалогія і рэлігія”, сцвярджае, што падзеі, якія мелі месца ў жыцці Ісуса Хрыста, паўтараюцца заўжды і ўсюды. Ён вылучае 14 найбольш значных падзей у жыцці Хрыста, называючы іх інкарнацыйным колам: дабравесце, нараджэнне, падарожжа ў Егіпет, Хрышчэнне, з’яўленне Хрыста, Тайная вячэра, Гефсіманскі сад, арышт і суд, бічаванне і асмяянне, распяцце, прычытанні ля надмагільнай пліты, уваскрэсенне і ўзнясенне, Троіцын дзень, прылічэнне да ліку святых і каранацыя Марыі³. Мадэль Эдэнгера можна лічыць універсальнай, бо ў той ці іншай ступені яна ўласціва любой міфалагічнай традыцыі.

Падобным чынам можна разглядаць сістэму найбольш традыцыйных вобразаў, якія па сутнасці сваёй — архетыпы: бунтар, Дон Жуан, заваёўнік, нязграбны юнак, сарамлівы чалавек, хвастун, дабрадзеі, чалавек, які ўсяго ў жыцці дасягае ўласнымі намаганнямі, паляўнічы, вядзьмарка, разбойнік, сірэна, здраднік, сноб, кар’ерыст, баязлівец, апантаны віной персанаж у пошуках магчымасці выкупіць яе, дзяўчына, ахопленая душэўнымі перажываннямі.

На ўзроўні тэмы архетыпы змяшчаюць вырашэнне якога-небудзь цяжкага пытання, пошук, праследаванне ворага з мэтай адпомсціць, пераадоленне цяжкасцей, сашэсце ў іншасвет, сімвалічныя земляробчыя абрады і рытуалы ініцыяцыі ці прыняцця пэўнай веры.

Архетыпавая структура, з аднаго боку, адпавядае спецыфічным запатрабаванням аўтара, на якога падсвядома можа ўплываць адзін з фактараў — прасвятленне, адкрыццё і натхненне. З другога, яна цесна звязана з чытачом, які таксама можа падпадаць пад яе панаванне. Архетыпы часта забяспечваюць як пісьменніка, так і чытача жыццёвай энергіяй, натхняючы іх рухацца наперад праз здабыванне інфармацыі, што доўгі час была незапат-

рабаванай іх падсвядомай сферай. Гэтым шляхам могуць лячыцца дэпрэсіі (індывідуальны Юнг), дапаўняцца фрагментарныя і адрывістыя сістэмы, гармідар замяняцца парадкам.

Разгледзім структуру архетыпа як частку сістэмы, мноства элементаў якой не існуюць ізалявана. Структура архетыпа можа будавацца паводле структуры знака, які мае месца толькі тады, калі штосьці (нейкае **В**) мэтанакіравана становіцца чымсьці замест чагосьці іншага (замест **А**) з мэтай інфармаваць некага пра гэтае **А**: $A = B (=A)$. У нашым выпадку **А** — пачатковая інфармацыя, закладзеная ў калектыўным бессвядомым. **В** — прадукт выражэння гэтай інфармацыі ў творы мастацтва.

Вынікае, што архетып-знак — матэрыялізаваны ідэальны аб'ект, падзея, якая выступае ў якасці прадстаўніка нейкага другога прадмета, уласцівасці ці адносінаў.

Архетып як знак мае дваістую прыроду. З аднаго боку, ён нешта абазначае, мае змест, а з другога — нешта адлюстроўвае (экспануе) знакам, мае адлюстраванне. Знак сам па сабе бяссэнсавы. Яго можна пазнаць у выніку агульнага ўжывання. Знак пэўным чынам абазначае прадмет, да якога адносіцца. Сімвал, у адрозненне ад яго, мае спецыфічнае, дадатковае значэнне, схаванае ад нас. Мы гаворым, што слова ці вобраз сімвалічныя, калі яны змяшчаюць нешта большае, чым іх відавочнае і непасрэднае значэнне. Разгляд знака, сімвала можа быць ступенню разгляду архетыпа.

Архетып складаецца з **формы зместу, формы выражэння і формы рэцэпцыі**. Форма зместу з'яўляецца універсальнай, бо захоўвае ў сабе інфармацыю пра агульначалавечыя каштоўнасці. Гэта якраз і ёсць “калектыўнае бессвядомае”, агульнае для ўсіх. Без формы выражэння, аднак, мы не можам патлумачыць яго. Іншымі словамі, змест таго ці іншага архетыпа заўжды будзе нязменным, незалежна ад месца і часу з'яўлення. Форма выражэння — нацыянальны варыянт архетыпа, замацаванне яго ў пэўнай нацыянальнай свядомасці, пэўнай эпосе. І ўрэшце, форма рэцэпцыі паказвае, як тая ці іншая літаратура ўспрымае і інтэрпрэтуе (праз вобразы, сімвалы) той ці іншы архетып.

Пісьменнік з дапамогай формы выражэння трансфармуе форму зместу ў мастацкі твор, дзе яна становіцца зразумелай чытачу. Асацыяцыі, якія ўзнікаюць у свядомасці чытача падчас чытання таго ці іншага твора, актывізуюць яго генетычную памяць, спрыяюць новаму тлумачэнню знаёмых вобразаў і сімвалаў. Такім чынам, ацэнка таго ці іншага твора ў пэўнай ступені залежыць ад характару асацыяцый, якія ўзнікаюць пры чытанні.

Узнікае пытанне, ці можна ўвогуле гаварыць пра архетып адносна творчасці канкрэтнага пісьменніка. У псіхалогіі, літаратуразнаўстве, філасофіі, эстэтыцы, міфалогіі можна адшукаць мноства розных азначэнняў архетыпаў, тым не менш яшчэ Юнг сцвярджаў, што немагчыма даць універсальнае азначэнне архетыпа. У беларускай навуцы глыбокае даследаванне архетыпаў нацыянальнай свядомасці належыць У. Конану. У дакладзе “Архетыпы беларускага менталітэту...” ён слухна заўважаў, што тыпалагічнае даследаванне культуры (а значыць, і літаратуры) “раскрывае беларускі культурна-гістарычны тып, які шматгранна выявіўся ў этнічнай творчасці... у формах мастацкай прафесійнай культуры, філасофіі, эканомікі, дзяржавы і права, навукі і асветы, аднак паводле сваіх архетыпаў (універсальных сімвалаў) застаўся інварыянтным, стабільным, спрадвечу ўзнаўляючы беларускую этнічную, а пазней нацыянальную ментальнасць (лад быцця і думак, светаўспрыманне і склад душы)”⁴.

Звернем увагу на работы адной з буйнейшых даследчыц літаратуры, прафесара Нью-Йоркскага ўніверсітэта, аўтара шэрагу публікацый па юнгіянскім падыходзе да літаратуры Беціны Кнэп. “Архетыпічны аналіз выдзяляе твор з індывідуальнага і агульнапрынятага кантэксту і суадносіцца з гісторыяй чалавецтва ўвогуле. Гэты унікальны падыход пазбаўляе чытача яго спецыфічнага і, магчыма, ізаляванага свету і дазваляе яму пашыраць светапогляд, лягчэй знаходзіць магчымасці супроцьстаяння нягодам і разумець сваю ўласную рэчаіснасць як частку існуючай і цыкляючай рэчаіснасці”⁵, — піша даследчыца. Беціна Кнэп падзяляе аналіз твора на эктыпічны і архетыпічны. Эктыпічны аналіз дае кароткі агляд пэўнага перыяду, знаёмы чытачоў з фактамі, якія датычаць акружэння аўтара і гісторыі твора,

а таксама змяшчае даследаванне яго структуры, якое праводзіцца ў адпаведнасці з жанрам твора. Архетыпічны аналіз ускрывае архетыпічныя ці першасныя вобразы, якія ўсплываюць з глыбейшых пластоў падсвядомага і знаходзяць адлюстраванне ў міфах, легендах і творах літаратуры.

Псіхааналітыка ў літаратуразнаўстве максімальна набліжае твор да індывідуума, суадносіць яго са штодзённымі запатрабаваннямі, дапамагае адказаць на жыццёва важныя пытанні. Знаходзячыся на скрыжаванні трох навук — псіхалогіі, філасофіі і літаратуразнаўства, — яна спрыяе найглыбейшаму даследаванню твора, прыроды яго стварэння, суаднесенасці падзей, апісаных у творы, з біяграфіяй пісьменніка, разглядае ўплыў таго ці іншага твора на чытача.

¹ Юнг К. Г. Феномен духа в искусстве и науке. М., 1992. С.117.

² Edinger Edward F. An Outline of Analytical Psychology. Canada, 1986. P.XII. Тут і далей пераклад з англійскай мовы аўтара.

³ Гл.: Edinger Edward. The Christian Archetype — (A Jungian Commentary on the Life of Christ). Canada, 1987. P.17.

⁴ Конан У. //Беларусіка Albaruthenika. Мн., 1992. Кн.2. С.18.

⁵ Knapp Bettina L. A Jungian Approach to Literature. New York, 1984. P.X.